

Ethiek in praktijk

Ethiek in praktijk

Naomi van Steenbergen en Carla Kessler

2025

>g uitgeverij
van gorcum

© 2025

Uitgeverij Van Gorcum BV

Dr. Nassaulaan 5, 9401 HJ Assen.

 uitgeverij
van gorcum

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. (Her)gebruik van informatie uit deze uitgave is niet toegestaan, verwerking door AI-applicaties is eveneens verboden.

NUR 737, 897

ISBN folio 9789023259411

ISBN ebook 9789023259428

Eerste druk: 1993

Tweede druk, herzien: 1998

Derde druk: 2000

Vierde druk, herzien: 2003

Vijfde druk: 2005

Zesde druk: 2007

Zevende druk: 2010

Achtste druk, herzien: 2025

Uitgave: Uitgeverij Van Gorcum, Assen

Redactie: Leef in tekst, Groningen

Grafische verzorging en omslagontwerp: Richard Bos Grafische Vormgeving & Illustratie,
Leeuwarden

Druk: Drukkerij Van Gorcum, Meppel

Inhoud

Inleiding	9
Het Utrechtse stappenplan	9
Wat kun je van het stappenplan verwachten?	10

Deel I Overwegingen en oordelen **13**

1. Wat is en doet ethiek? **15**

1.1 Ethiek: enkele fundamentele kwesties	18
1.2 Theorieën, principes, casussen	24

2. Een kleine selectie ethische overwegingen **29**

2.1 Gevolgen	32
2.2 Grenzen en plichten	37
2.3 Karakter en deugden	42

3. Waarden **47**

3.1 Welzijn	49
3.2 Vrijheid en autonomie	52
3.3 Rechtvaardigheid	55
3.4 Zorgethiek en zorgethische waarden	58

4. Hoe kom je tot een goed oordeel?	63
4.1 Kwaliteit van argumentatie	64
4.2 Afwegen en randvoorwaarden	73
5. Wie is verantwoordelijk?	79
5.1 Wanneer ben ik verantwoordelijk?	80
5.2 Kan een collectief verantwoordelijk zijn?	91
Deel II Ethische reflectie in de praktijk	101
6. Ethische reflectie en ondersteuning	103
6.1 Ethische reflectie en moreel beraad	104
6.2 Ethische reflectiemethoden	107
6.3 Andere vormen van ethische ondersteuning	110
7. Het Utrechtse stappenplan	113
7.1 Casus 1 Het kinderdagverblijf	115
7.2 Casus 2 Intimiteit in het verpleeghuis	128
Deel III Ethiek in praktijk	135
8. Beroepsethiek	135
8.1 De mores van professionals: de klassieke contouren van beroepsethiek	137
8.2 De moraal van professionals: normatieve professionaliteit	143
8.3 Het moreel van professionals	146

9. Bedrijfs- en marktethiek 153

9.1 De context van de gedifferentieerde samenleving	158
9.2 De organisatie van ethiek	163
9.3 Maatschappelijk verantwoord ondernemen en stakeholdertheorie	166
9.4 Fundamentele thema's in de bedrijfsethiek	169

10. Ethiek voor beleid 175

10.1 Beleidsethiek: vier uitgangspunten	178
10.2 Beleidsethiek: een praktische aanpak	182
10.3 Kerkasielcasus: expliciteren	185
10.4 Kerkasielcasus: oriënteren	188
10.5 Nog één keer het 'publieke': lessen van de robotauto	193

11. Medische ethiek – de hulpverlener-cliëntrelatie 199

11.1 Toestemming en medische indicatie	201
11.2 Beslissingen rond het levenseinde	211
11.3 Beroepsgeheim	212
11.4 Schaarste	213

12. Medische ethiek in onderzoek en beleid 217

12.1 Concepten van ziekte en gezondheid	220
12.2 Volksgezondheid	222
12.3 Het begin van het leven	224
12.4 Wetenschappelijk onderzoek met mensen	227
12.5 E-health en digitalisering van de zorg	230

13. Ethiek in sociaal werk	237
13.1 Wat is sociaal werk?	239
13.2 Sociaal werk en ethiek	240
13.3 Kernwaarden en normen in het sociaal werk	241
13.4 Moreel beraad	252
14. Dierethiek	255
14.1 Waarom tellen dieren mee?	257
14.2 Mogen we dieren houden en doden?	263
14.3 Wat verstaan we onder dierenwelzijn?	267
14.4 Doet alleen welzijn ertoe?	269
15. Techniekethiek	275
15.1 Het veld van de techniekethiek	278
15.2 Technology assessment	285
Bibliografie	290
Verder lezen	295
Dankwoord	298
Over de redactie	300
Register	301
Casussen	304

Inleiding

Dit boek richt zich op ethiek in praktische contexten. Het is bedoeld om (toekomstig) professionals een handvat te bieden bij het omgaan met ethische beslissingen en dilemma's in de beroepspraktijk.

In deel I van dit boek bespreken we overwegingen, waarden en methodologische kwesties die relevant zijn voor het reflecteren op ethische kwesties in praktische contexten. Daarmee bereiden we voor op de kern van het boek: ethische reflectie in de praktijk (deel II). In dit deel bespreken we hoe je een ethisch dilemma in de praktijk kunt aanpakken. Een belangrijk instrument is daarbij het Utrechtse stappenplan: een methode voor ethische reflectie op concrete vraagstukken. De hoofdstukken in deel III gaan vervolgens dieper in op specifieke deelgebieden van de toegepaste ethiek. Het eerste deel van het boek is dus *geen* algemene inleiding in de ethiek. Sommige onderwerpen die in de ethische vakliteratuur veel aandacht krijgen, worden in dit boek niet besproken. Andere worden juist uitgebreider behandeld dan in een algemene inleiding het geval zou zijn.

Het Utrechtse stappenplan

Fase I Explicitering

Stap 1 Welke feitelijke informatie ontbreekt op dit moment?

Stap 2 Wat is de morele vraag?

Stap 3 Welke handelingsmogelijkheden zijn er op het eerste gezicht?

Fase II Analyse

Stap 4 Wie zijn bij de morele vraag betrokken?

Stap 5 Welke argumenten zijn relevant voor het beantwoorden van de morele vraag?

Fase III Afweging

Stap 6 Wat is het gewicht van de argumenten in deze casus?

Stap 7 Welke handelingsmogelijkheid verdient op grond van deze afweging de voorkeur?

Fase IV Afronding

Stap 8 Hoe voeren we de handeling waartoe we hebben besloten uit?

Stap 9 Welke nieuwe verantwoordelijkheden vloeien voort uit het morele besluit?

Wat kun je van het stappenplan verwachten?

Het Utrechtse stappenplan biedt bovenal een bepaalde structuur. Door middel van negen vragen worden deelnemers aan een moreel beraad door een gestructureerd proces geleid dat overzichtelijk is en ook achteraf een helder beeld geeft van de manier waarop de uiteindelijke beslissing tot stand is gekomen. Bovendien stuurt het stappenplan aan op een afweging op basis van relevante perspectieven en argumenten. De overzichtelijkheid en de manier waarop getracht wordt alle betrokkenen en relevante perspectieven systematisch mee te nemen in de overweging zorgen ervoor dat de resulterende beslissing goed verantwoord kan worden tegenover betrokkenen. Het stappenplan bevat echter geen afwegingskader en geeft inhoudelijk geen richting. Inhoudelijke input voor de argumenten moet door de deelnemers geleverd worden of van buitenaf bij het beraad betrokken worden. Dat laatste kan bijvoorbeeld door zoiets als een bestaande gedragscode, een set aan waarden die past bij de organisatie of een relevant afwegingskader in de argumentatiefase te incorporeren. Voor het zelf ontwikkelen van relevante inzichten (en daarmee argumenten) bieden we houvast in het eerste deel van het boek.

De uitkomst van het stappenplan is een uitvoerbare beslissing. Dit sluit aan op de behoefte van veel professionals die in de praktijk met ethische vragen worden geconfronteerd: die behoefte is in de eerste plaats om te weten wat ze moeten *doen* – hoe ze in de situatie moeten handelen. Het is echter belangrijk om te beseffen dat het stappenplan wel richting en houvast kan bieden, maar geen absolute antwoorden geeft. Het doel van het stappenplan is om tot inzichten en onderbouwde beslissingen te komen. De uitkomst van het doorlopen van het stappenplan biedt echter geen zekerheid over de te volgen weg. Daar zijn verschillende redenen voor. Ten eerste is het ondanks

alle zorgvuldigheid altijd mogelijk dat er aspecten over het hoofd worden gezien. Misschien was er een relevante betrokkene niet in beeld of heeft iedereen in de groep een bepaald probleem gemist. Belangrijker nog is dat het erg moeilijk is om je los te maken van je eigen voorkeuren en (voor)oordelen en een situatie objectief te bekijken. Wat er in een bepaalde groep gebruikelijk is, is niet per se een reden om het in een voorliggend geval ook zo te doen, maar kan in de praktijk wel sturend zijn voor de beslissing die aantrekkelijk lijkt. Morele intuïties zijn niet altijd betrouwbaar (daar komen we later nog op terug), maar ze helemaal uitbannen is nagenoeg onmogelijk en misschien zelfs wel onwenselijk.

Dat wil niet zeggen dat het doorlopen van het stappenplan – of een andere vorm van ethische reflectie – geen zin heeft omdat het de zaken laat zoals ze zijn. Je bewust worden van de perspectieven van zo veel mogelijk betrokkenen kan nieuwe inzichten opleveren. Je eigen aannames, voorkeuren en bezwaren expliciet maken en kritisch tegen het licht houden kan vooroordelen boven water halen. Overleggen met anderen kan helpen om in te zien dat wat voor jou vanzelfsprekend goed is, voor anderen onaantrekkelijk of zelfs shockerend kan zijn. Dit is een belangrijke reden waarom je het stappenplan bij voorkeur in een groep doorloopt. Het betekent ook dat het belangrijk is om zo weinig mogelijk aannames te doen over de voorkeuren en overtuigingen van betrokkenen die niet aan het gesprek deelnemen. Veel beter is het als die in een (apart) gesprek worden besproken.

Dit alles betekent ook dat het van belang is om niet alleen voorafgaand aan het nemen van een beslissing op die beslissing te reflecteren, maar om ook regelmatig (samen) terug te blikken op ethisch lastige situaties. Wat was de beslissing, op basis van welke redenen is die beslissing genomen, hadden we achteraf iets anders gedaan en kunnen we daaruit lering trekken voor de toekomst? Dergelijke reflectie helpt niet alleen bij het verbeteren van ethische besluitvorming, maar is ook interessant voor je eigen ontwikkeling als professional.

DEEL I

OVERWEGINGEN EN OORDELEN

Naomi van Steenbergen en Carla Kessler

1

ETHIEK
IN PRAKTIJK

HOOFDSTUK 1

Wat is en doet ethiek?

Verplichte anticonceptie?

Cindy, een vrouw van 29, is al jaren onder behandeling voor een persoonlijkheidsstoornis en een alcoholverslaving. Ze heeft geen baan en geen vaste partner. Wel heeft ze een sterke kinderwens. Ze is eerder bevallen van drie kinderen, die allemaal na de geboorte in een gezinshuis of residentiële instelling zijn geplaatst. Volgens haar behandelaren is Cindy niet in staat het ouderschap op een voldoende goede manier uit te oefenen en zal een kind in de huidige omstandigheden niet bij haar kunnen blijven. Het kind zou met een onmiddellijke uithuisplaatsing waarschijnlijk geen goede start in het leven hebben en ook voor Cindy zelf zou dit erg pijnlijk zijn. Alcoholgebruik in de zwangerschap kan bovendien uitermate schadelijk zijn voor een ongeborn kind. De behandelaren willen Cindy daarom verplichte anticonceptie geven, al ziet ze dat zelf niet zitten.

Wat zijn je reacties als je deze casus leest? Wellicht vervult het idee van verplichte anticonceptie je met afschuw en vind je dat iedereen altijd zelf over haar eigen lichaam mag beslissen, ongeacht de omstandigheden. Of misschien denk je juist dat verplichte anticonceptie weliswaar niet ideaal is, maar dat de gevolgen in dit geval nog slechter zou zijn als de situatie op haar beloop gelaten zou worden. Wellicht zie je juridische haken en ogen waardoor de vraag je eigenlijk bij voorbaat al beantwoord lijkt. Wie weet ben je wel geïrriteerd over het gedrag van Cindy en vind je dat de maatschappij niet moet opdraaien voor haar slechte keuzen. Misschien zie je haar als slachtoffer van de voortdurende bezuinigingen in de geestelijke gezondheidszorg en wil je haar absoluut niet aan nog meer ellende onderwerpen. Of wellicht loop je wel helemaal vast als je denkt aan de mogelijke opties en kun je je niet voorstellen dat er in deze situatie ooit een acceptabele keuze gemaakt kan worden.

Cindy's casus is een lastige. Dat heeft verschillende redenen. De situatie is ingewikkeld, er zijn veel aspecten die een rol spelen. Het uitgangspunt is zeer ongunstig en er lijkt geen daadwerkelijk goede oplossing te zijn – er moet altijd wel iets waardevols opgegeven worden. Bovendien roept de casus zeer uiteenlopende en vaak diepgevoelde reacties op, waarbij het moeilijk kan zijn om persoonlijke gevoelens te scheiden van standpunten die tegenover de betrokkenen onderbouwd en verantwoord kunnen worden.

Met dat laatste komen we bij de kern van dit boek. Dit is namelijk uiteindelijk het doel van het soort ethische reflectie waarop dit boek zich richt: dat er beslissingen worden genomen met een duidelijke onderbouwing die verantwoord kunnen worden naar degenen voor wie ze relevant zijn. Het stappenplan dat we in dit boek laten zien, is bedoeld als hulpmiddel om tot dergelijke onderbouwde beslissingen te komen.

Zelfs met zo'n stappenplan in de hand kan het ontwikkelen van een standpunt over een ethisch vraagstuk behoorlijk veeleisend zijn. Een centraal onderdeel van het stappenplan zijn argumenten, maar welke aspecten zijn überhaupt belangrijk om te overwegen en wat zijn eigenlijk goede argumenten? Abstract beschouwd, los van een concrete casus, kunnen dergelijke vragen slechts zeer gedeeltelijk beantwoord worden. Voor het grootste deel bestaan er slechts specifieke antwoorden die sterk afhankelijk zijn van de situatie. Toch is het wel mogelijk enig houvast te geven. Dat is dan ook wat we in het eerste deel van dit boek proberen te doen.

In hoofdstuk 1 bespreken we vragen over wat we doen als we ethiek bedrijven, op een relatief abstract niveau. Wat is de rol van feiten in de ethiek? Kun je over ethische vraagstukken ooit zekerheid hebben? Vanuit welk niveau van abstractie kunnen we morele oordelen vormen? Dit zijn vragen die bij ethische discussies in praktische contexten op de achtergrond een rol kunnen spelen. Hoofdstuk 2 behandelt verschillende (theoretische) benaderingen die in de ethiek ontwikkeld zijn. Dit doen we niet omdat we vinden dat theorieën centraal moeten staan in het bespreken van een concrete casus, maar omdat kennis van enkele veelvoorkomende denkrichtingen en overwegingen houvast kan geven. We zullen beargumenteren dat waarden altijd een belangrijke rol spelen in morele vraagstukken. Om die reden bespreken we in hoofdstuk 3 verschillende waarden die vaak een centrale plaats innemen in morele kwesties. Centraal in onze aanpak staat het idee dat de verschillende morele argumenten en overwegingen die op een casus van toepassing zijn, altijd moeten worden afgewogen. Hoe dat in zijn werk kan gaan bespreken we in hoofdstuk 4. In dat hoofdstuk gaan we ook in op de kwaliteit van argumentatie. Bij ethische kwesties is het ten slotte vaak een belangrijke vraag wie er verantwoordelijk is. Die vraag bespreken we in hoofdstuk 5.